

CHRISTIAN MUNTHE

Teknikbeslut och ofrivilliga risker

Politiska beslut om tillståndsgivning för industrier och andra anläggningar som tillämpar naturvetenskap och teknik (hädanefter benämnda "teknikbeslut") väcker ofta livlig debatt. Denna handlar till stor del om de *risker* för omkringboende som skapas av sådana anläggningar och då ofta hur *stora* risker det är försvarbart att utsätta människor för. Ibland skymtar emellertid också en annan infallsvinkel, nämligen att huruvida de som utsätts för riskerna ifråga har *samtyckt* till detta är relevant för om beslutet är acceptabelt.

Angående lokaliseringen av kärnkraftverket i Barsebäck har t ex många danskar, även på hög politisk nivå, reagerat mot att verkets riskzon innefattar danskt territorium. De argumenterar ungefär så här: Om svenskarna, via sina politiska representanter, väljer att utsätta sig för kärnkraftens risker så må det vara hänt. Men det är oacceptabelt att utsätta danskar, som inte har gått med på detta, för dessa risker.

Den planerade Öresundsbron mellan Danmark och Sverige medför risker för minskat inflöde av saltvatten i Östersjön, vilket i sin tur hävdats kunna ha stora negativa miljökonsekvenser. Flera östersjöstater, bl a Finland, har mot bakgrund av detta invänt mot byggandet av Öresundsbron, att det är oacceptabelt av Danmark och Sverige att utsätta andra stater och deras invånare för dessa risker. Att svenskar och danskar väljer att utsätta sig för dem är deras sak – de får "skylla sig själva". Men övriga östersjöstaters medborgare har inget val; de blir påtvingade en extra risk som de inte har bett om.

Det är lätt att se hur analoga resonemang kan anföras i samband med de flesta teknikbeslut – lokala protester mot sådana är ju numera så vanliga att de fått ett eget namn: "NIMBY" (förkortning för "not in my backyard"). Jag har tidigare argumenterat för att sådana protester dels är rationella, dels nyttiga för beslutsprocessens kvalitet och

därmed värda att tas på allvar av beslutsfattare (Munthe 1990). Det finns dock förslag som går utöver detta och fäster en *grundläggande* vikt vid huruvida risker är frivilliga eller ej. Att ofrivilliga risker är mindre acceptabla än frivilliga har, i linje med detta, av flera debattörer föreslagits vara ett övervägande som är generellt relevant för teknikbeslut (Elster 1978, ss. 27 & 35; Hansson 1987; Martin & Schinzinger 1989, ss. 67–69; Möller 1986, s. 98; Nordin 1992 samt Shrader-Frechette 1991).

Men är det faktum att ett teknikbeslut utsätter ett antal personer för *ofrivilliga* risker i sig ett *extra* skäl för att beslutet är felaktigt? Och om de berörda tvärtom samtycker till att utsättas för de risker beslutet medför, gör det automatiskt att beslutet är mer acceptabelt? Mitt svar på båda dessa frågor är negativt. Men att ett *beslut* inte blir fel av att vissa av de risker det ger upphov till är ofrivilliga är samtidigt förenligt med att teknikbeslut i allmänhet bör *fattas* med hänsynstagande till denna faktor. Detta förefaller extra rimligt när det gäller hur en god *policy* för teknikbeslut bör utformas.

1. Vilka risker är ofrivilliga?

Krav på samtycke talar ofta om *informerat* samtycke – så även i diskussionen om ofrivilliga risker (Martin & Schinzinger, ss 67–69; Möller, ss 97–98; Shrader-Frechette, s 139). Detta aktualiseras av att kravet knyts till konkreta procedurer där ”samtycke” betyder ungefär samma sak som ”verbalt eller på annat sätt *uttryckt* samtycke”. En person kan i denna mening samtycka till något hon *vill slippa*, nämligen om hon inte har korrekt information om vad det är hon samtycker till. När jag hädanefter talar om samtycke avses i stället ”icke i strid med vad personen vill”. Personen A samtycker alltså till att utsättas för risken R (eller R är frivillig) om och endast om R inte är i strid med vad A vill. På motsvarande sätt är R ofrivillig om och endast om R *är* i strid med vad A vill.

Men *har* då svenskarna verkligen samtyckt till riskerna med Barsebäck och Öresundsbron? Visserligen har de valt representanter till ett parlament, som i sin tur har accepterat riskerna ifråga. Men detta är ju förenligt med att ingen svensk (undantaget en majoritet riksdagsledamöter) vill bli utsatta för dessa risker. Dels kanske valet av parti skett utan att de tänkte så mycket på just dessa frågor, fast de nu visar sig viktiga för dem. Dels kan de ha gjort sitt partival utifrån i huvudsak

andra överväganden, t ex ekonomiska, trots att de visste att partiet ifråga skulle verka för uppkomsten av risker som de inte vill bli utsatta för. Dels kan de ha röstat på representanter som är emot kärnkraften respektive Öresundsbron. Hur vanligt det är att argument som hänvisar till att personer utsätts för ofrivilliga risker är tillämpliga, hänger således i stor utsträckning på hur vi förstår detta med att det faktum att någon utsätts för en risk är i strid med vad denna person vill.

Grovt sett kan vi skilja mellan två olika sorters fall av ofrivillighet. I det första fallet är det fråga om direkt tvång, som när en väskryckare vrider handväskan ur handen på en gammal dam. Personen som tvingas blir i detta fall helt enkelt utsatt för något som personen inte vill bli utsatt för. Det andra fallet är som när jag av en rånare ställs inför valet mellan pengarna eller livet och väljer livet. I detta fall gör jag vad jag vill; jag behåller livhanken genom att lämna ifrån mig mina pengar. Men anledningen till det är ju i sin tur att rånaren sett till att jag befinner mig i en situation där jag måste göra detta val, och det är normalt en situation som jag inte vill befinna mig i.

Många av de risker som är resultatet av teknikbeslut är säkerligen ofrivilliga på det första sättet. Så verkar exempelvis vara fallet när det gäller risker för danskar till följd av Barsebäcks lokalisering.

I andra fall kan det dock vara knepigare. Antag t ex att ett process-tekniskt företag vill etablera en industrianläggning i din kommun. Du själv är helt på det klara med att du inte vill bli utsatt för de risker detta skulle innebära. Eftersom frågan blivit en het politisk potatis i det stundande kommunalvalet kan du påverka huruvida anläggningen byggs eller inte genom ditt väljarbeteende. Men frågan om anläggningen ska byggas eller ej är inte det enda du bryr dig om. Du är också mycket intresserad av att det ska finnas en god och inte alltför dyr kommunal barnomsorg för dina barn. Tyvärr visar det sig, då du undersöker hur kommunens olika partier ställer sig, att de som är negativa till att låta industrianläggningen byggas också vill skära ordentligt i den offentliga servicen och vice versa. Du blir således tvungen att prioritera och väljer då att rösta för en fortsatt god barnomsorg, trots att du då också stöder att anläggningen ifråga etableras. Det parti du röstar på får majoritet och anläggningen byggs, med resultatet att du utsätts för just de risker du inte ville bli utsatt för.

Har du i detta fall samtyckt till att utsättas för de risker som den processtekniska anläggningen medför – är de frivilliga? Ett jakande

svar på den frågan kan stödjas med att du ju faktiskt röstat på ett parti som accepterar dessa risker. Detta är vad Martin & Schinzinger (s 69) tar fasta på då de hävdar att det, för att de risker personer tar ska vara frivilliga, räcker om riskerna godkännts av *valda representanter* för dessa personer. Detta förefaller dock vara en väl långtgående delegering av enskildas privata sfär. För även om vi som representanter för en person endast räknar sådana valda ombud som denna person röstat på, så står det ju dessa representanter fritt att acceptera att personen utsätts för risker som inte deklarerats i valmanifest eller dylikt. Personen ifråga kan då rimligen inte genom sitt röstbeteende sägas ha godkänt sin valda representants agerande. Dessutom, även om du faktiskt *godkände* representantens planer på att utsätta dig för vissa risker, så kan du ju helt enkelt ha ångrat dig i efterhand.

Även om vi bortser från sådana komplikationer är det emellertid inte självklart att ditt röstbeteende innebär att de risker du utsätts för från den processtekniska industrin är frivilliga. Ditt stöd för partiet som accepterar riskerna beror ju nämligen enbart på att du hamnade i en situation där du blev tvungen att välja mellan att stödja anläggningen eller att stödja barnomsorgen. Detta är en situation som du själv helst skulle ha sluppit och som är ett resultat av andra personers ageranden. Kan man då inte säga att dessa personer ställt dig i ett läge som motsvarar rånarens "pengarna eller livet" – att de har tvingat dig att välja mellan två ting som du inte vill behöva välja mellan?

Detta resonemang bygger på att den politiska situationen tas för given, men så kanske det inte måste vara. Du kunde ju ha startat ett eget parti som stödde god barnomsorg och var emot etableringen av anläggningen. Du skulle kunna replikera att ett sådant projekt skulle tvingat dig att offra all fritid, mycket pengar, kontakten med familjen etc. och att detta är en följd av andras ointresse och/eller uppbindning till redan etablerade partier. Att du valde att inte starta ett eget parti är således en följd av att andra, genom sitt agerande, tvingat dig att välja mellan detta och några av de viktigaste ingredienserna i din tillvaro.

Nu förutsätts förstås att det inte finns tillräckligt många andra som *skulle* varit villiga att hjälpa dig med det nya partiet. Men även om så är fallet så tål det att tänka på om ditt resonemang visar att du befinner dig i en påtvingad "pengarna eller livet"-situation. För vad du hänvisar till här kan ju vara att varje annan kommuninvånare är oense

med dig, antingen i fråga om etableringen av anläggningen eller ifråga om hur mycket pengar som ska satsas på barnomsorgen. Är verkligen det faktum att andra inte delar dina åsikter något som talar för att du därmed utsätts för tvång från deras sida?

Frågan här gäller vad ordet "samtycke" ska betyda *då det figurerar i en viss etisk norm*. Vi skulle kunna säga att du inte samtycker till de risker som den processtekniska anläggningen medför, men att detta likväl inte är någon extra nackdel. Vi hävdar då att en etisk norm enligt vilken ofrivilliga risker gör beslut sämre inte är en *rimlig* norm, såvida inte ord som "ofrivillig", "samtycke" etc ges andra innebörder. För att få en klarare bild av vad som krävs för att samtycke *i en moraliskt intressant mening* ska föreligga är det således nödvändigt att närmare se efter vilken sorts norm vi tänker oss att detta begrepp ska figurera i.

2. Absolut krav eller avvägningsfråga?

Antag att befolkningen på den ort som är överlägsen ur säkerhetssynpunkt motsätter sig att ett kärnavfallsförvar placeras där. Innebär tanken om att ofrivilliga risker är värre än frivilliga att det därmed vore fel att genomdriva en lokalisering till denna ort? Under förutsättningen att ortens invånare inte heller önskar ett förvar som brister i säkerhet är det inte uppenbart. Visserligen skulle en påtvingad lokalisering av förvaret utsätta människor för ökade risker som de motsätter sig, men samtidigt skulle ju detta bespara dem det osäkrare förvar som de inte heller önskar.

Det som gör detta fall så speciellt är att det strukturellt liknar det spelteoretiska exemplet om fångarnas dilemma: om var och en får som de vill i ett avseende (dvs slipper en ofrivillig riskökning), så går detta emot vad de vill i ett annat avseende. Det går naturligtvis att tänka sig en rad konkreta fall av denna typ. Enligt min bedömning är detta ett mycket gott skäl att tillbakavisa möjligheten av ett *absolut* moraliskt förbud mot att utsätta personer för enskilda risker utan deras samtycke.

En sådan norm skulle annars passa väl in i en plikt- eller rättighets-etisk ram med ett *absolut* moraliskt förbud mot att kränka personers autonomi och har i Sverige förespråkats av Ingemar Nordin (1992, ss 128–137). Nozick (1974, ss 73–76) har liknande idéer, men menar också att ofrivilliga risker kan godtas om den som utsätts för risken

kompenseras. I en tolkning ("full kompensation" i Nozicks terminologi) innebär detta endast att den som utsätter P för en risk mot Ps vilja kan köpa Ps samtycke (varvid det inte längre är fråga om en ofrivillig risk). Sådan kompensation godtas också av Nordin. Enligt en annan idé om kompensation är det godtagbart att utsätta någon för en ofrivillig risk även om denne endast kompenseras till den grad som *skulle* få henne att godta den om hon hade vidtagit "rimliga anpassnings- och säkerhetsåtgärder" för att slippa bli utsatt för risken ifråga (Nozick, ss 57–58). Judith Jarvis Thomson menar å sin sida att det finns saker som inte går att kompensera (t ex döden) och att risker för detta därför måste vara frivilliga för att vara godtagbara (1986, s 158). Shrader-Frechette instämmer med detta men hävdar dessutom att det krävs *både* samtycke och kompensation för att det ska vara godtagbart att utsätta P för risker (ss 86 & 139).

I mina ögon talar dock alltså möjligheten av fall liknande exemplet med lokalisering av kärnavfallsförvar mot denna typ av syn på ofrivilliga risker. Dessutom skulle en sådan syn möjliggöra att en enda önskan hos en enda (ytterst rigid) person tillåts blockera dels hur stora förbättringar som helst för såväl denna person som andra, dels att denne och andra får som de vill i mycket stor utsträckning.

I fortsättningen koncentrerar jag mig därför på den mer modesta idén att det faktum att en person inte samtycker till att utsättas för en risk är ett gott, men inte nödvändigtvis tillräckligt, skäl för att inte utsätta henne för den.

3. Är frivilliga risker alltid acceptabla?

Innebär tanken att ofrivilliga risker är värre än frivilliga automatiskt att frivilliga risker är moraliskt oproblematiska? Det är här möjligt att grovt skilja mellan två olika synsätt.

Enligt den första synen är individens egen bedömning i den situation då beslutet tas alltid suverän. Om en person samtycker till att utsättas för en viss risk, så spelar det ingen roll om hon senare motsätter sig att ha blivit utsatt för den. I och med att hon samtyckte i det läge där hon utsattes för risken så är det etiskt godtagbart att utsätta henne för den. När hon i efterhand "ångrar sig" får hon helt enkelt skylla sig själv.

Denna idé passar väl samman med den absolutistiska syn på rätten att inte utsättas för ofrivilliga risker som nämndes ovan. Den "tidige"

Nozicks idéer, likväl som David Gauthiers kontraktualistiskt grundade libertarianism (1986), bygger båda på tanken att om bara folk inte behandlas på ett sätt som står i strid med vad de vill då de behandlas på detta sätt så är allting frid och fröjd ur moralisk synvinkel. Ingemar Nordin skriver explicit under på detta då det gäller risker (s 136–137). Shrader-Frechette (s 153) hävdar inte denna åsikt explicit, men har som enda invändning mot att utsätta P för en risk som P samtyckt till, att det kanske inte är *informerat* samtycke. Om en risk som är frivillig i min mening föreligger, förefaller hon således inte ha något att invända.

Det bör dock nämnas att Nozick (s 75) överväger möjligheten av att den som utsätter någon för en (frivillig) risk kan vara skyldig att kompensera den senare om risken *aktualiseras*. Detta tycks bygga på tanken att den händelse som gör att risken är aktualiserad måste hållas i sär från själva risken. Även om det inte är rättighetskränkande att utsätta någon för en frivillig *risk* för skada, så är det rättighetskränkande att utan samtycke utsätta någon för *skada* (av den typ som gör att risken i fråga är aktualiserad), såvida inte offret kompenseras.

Även om vi godtar grundidén att det är enskilda personers vilja som avgör vad de får utsättas för, så finns dock alternativ till idén att endast viljan under den tid man utsätts för en risk räknas. Enligt en annan syn måste vi också ta hänsyn till vad personen *senare* skulle tycka om att ha blivit utsatt för risken. Detta är ett preferensutilitaristiskt färgat synsätt. Om det accepteras blir alltså frågan om vi får utsätta en person för en risk bl a beroende av hur detta agerande och dess konsekvenser påverkar personen ifråga över tiden. Men i så fall blir det också svårt att understödja tanken att ofrivilliga risker alltid är värre än frivilliga. För även om en person *nu* motsätter sig att bli utsatt för en viss risk, så kan det ju visa sig att denne person i framtiden kommer att föredra att ha blivit utsatt för den (t.ex. om risken aldrig aktualiseras och samtidigt medför vissa fördelar för personen ifråga).

Enligt den preferensutilitaristiska synen är det dessutom möjligt att även om en person allt som allt missgynnas av att bli utsatt för en viss risk, så kan det vara godtagbart att utsätta henne för denna risk, även om hon inte samtyckt till det. Förutsättningen är att de nackdelar som drabbar denna person vägs upp av fördelar för *andra* personer. Exempelvis kan det agerande som utsätter en person för ofrivilliga risker minska redan befintliga risker som andra är utsatta för, så att det på

det stora hela blir en minskning av de totala riskerna. Ofrivilligheten är förstas en minus-post i den preferensutilitaristiska kalkylen. Men om denna nackdel kompenseras av fördelar för någon eller några personer, så kan det likväl vara godtagbart att utsätta den ofrivillige risktagaren för risken ifråga.

4. *Samtycke och autonomi*

Ett rättighetsbaserat förslag som lägger sig mittemellan dessa båda extremer har presenterats av Tom Regan (1985, s 378). Denne accepterar att vi kan rättfärdiga att en person utsätts för ofrivilliga risker med hänvisning till att någon annan därmed räddas från att utsättas för *ofrivilliga* risker. Däremot tillåter inte Regan motsvarande resonemang om det hänvisar till minskade risker för personer som *samtycker* till att utsättas för dessa. Risker kan alltså inte avvägas mot varandra på utilitaristiskt manér, så att vissa risker är värda att tas för att minska andra, om de risker som tas är ofrivilliga och de som minskas är frivilliga.

Regan är rättighetsetiker, dock inte av Nozicks och Nordins absolutistiska typ, utan tillåter att rättigheter kränks med hänvisning till nyttoökning. Det naturliga sättet att motivera principen att ofrivilliga risker inte kan kvittas mot minskningar av frivilliga risker inom ramen för en sådan tradition är att hänvisa till ett moraliskt krav att respektera personer autonomi. Att utsätta någon för en risk som hon inte samtyckt till är att göra något med henne som hon inte vill; därmed är det också en kränkning av hennes autonomi. Men det är inte självklart att en sådan argumentation fungerar, det beror på hur kravet att respektera autonomi ska tolkas. Tyvärr ger dock inte Regans egen framställning någon vägledning på denna punkt.

Moraliska förbud mot autonomikränkningar som inte är absoluta (absoluta förbud av denna typ avfärdades ovan) tar normalt formen av en *anti-paternalistisk* princip, som förbjuder inskränkningar av personers autonomi för deras *egen* skull. Däremot kan sådana inskränkningar tillåtas om det krävs för att skydda *andra* från att skadas i någon viss utsträckning. (Det klassiska exemplet är förstas Mill (1859), en modernare variant på samma tema återfinns hos Glover (1977)). Utifrån en sådan syn verkar det dock fullt möjligt att godta att någon utsätts för en risk mot dennes vilja för att minska risker för andra som dessa frivilligt tagit på sig. Autonomikränkningen motiveras ju av att risker för *andra* personer minskas.

För att komma undan denna konsekvens kan Regan försöka resonera såhär: Klausulen att autonomi kränkningar kan tillåtas om det krävs för att undvika skador på andra än dem vilkas autonomi kränks ska inte tolkas så att detta gäller vilka skador som helst. Det viktiga ur autonomi-synpunkt är att undvika sådana skador på personer som dessa inte önskar. I samband med risker är det alltså endast *ofrivilliga* risker som räknas som skador. Således kan vi inte rättfärdiga ofrivilliga risker med att vi därmed minskar frivilliga, även om de senare är mycket stora.

Argumenterar man så ligger man emellertid farligt nära ett renodlat cirkelresonemang. Det som ska visas är ju just det att ofrivilliga risker inte kan uppvägas av att frivilliga risker reduceras. Argumentet för detta består i en hänvisning till ett moraliskt förbud mot autonomi-kränkningar. För att detta argument ska fungera visar det sig nu att vi måste *förutsätta* att detta förbud inte tillåter att personer utsätts för ofrivilliga risker då detta krävs för att minska stora frivilliga risker för andra. Men det var ju alltså precis detta som skulle visas med hjälp av hänvisningen till autonomi – vi är tillbaka vid utgångspunkten utan att ha erhållit något argument.

Den oklarhet som ligger gömd i talet om ofrivilliga risker blir här åter aktuell. En kvinna som utsätter sig för den risk att bli överfallen som det innebär att promenera ensam nattetid i ett område där en våldtäktsman härjat den senaste tiden, kan väl i en mening sägas göra detta frivilligt. Denna risk skulle minskas betydligt om våldtäktsmannen infångades och sattes bakom lås och bom. Men det senare skulle ju ske mot våldtäktsmannens vilja och således vara en kränkning av hans autonomi. Ska vi då säga att eftersom den risk kvinnan tar är frivillig, så får vi inte fängsla våldtäktsmannen under en viss tid med hänvisning till att den risk att bli våldtagen som kvinnan utsätts för därmed minskas?

Observera att detta är en annan fråga än frågan om vi får tvinga våldtäktsmannen att avbryta en påbörjad våldtäkt – i det fallet utsätts ju kvinnan för något som helt solklart är ofrivilligt. Det går således inte att motivera inlåsningen av våldtäktsmannen med att kvinnan inte samtycker till våldtäkt – denne utsätter ju inte kvinnan för *våldtäkt*, utan endast för *riskan* att utsättas för våldtäkt!

En annan tänkbar invändning är att mitt resonemang förutsätter att vi har rätt att fängsla folk för att de utsätter andra för risken att

utsätts för brott. Men, fortsätter invändningen, vi har endast rätt att fängsla personer för de brott de faktiskt *begått*. Mitt svar på detta är att det ger en förenklad bild av vår syn på fängelsestraff. Visserligen får vi inte kasta folk i fängelse bara för att det finns en risk att de begår brott. Men om de *begår* brott och sedan försöker begå nya, så är de farligare och mer återfallsbenägna än om de inte försökt begå nya brott. Då vi dömer dem för de brott de begått finns det därför skäl till längre frihetsberövande för att skydda potentiella brottsoffer. Kvinnan i exemplet kan således vara ett sådant potentiellt brottsoffer, som skulle utsättas för risken att bli våldtagen under en viss period om inte våldtäktsmannen fått ett längre straff till följd av sin återfallsbenägenhet.

Men kanske är det missvisande att säga att den risk kvinnan tar är frivillig. Visst tar hon den, men det innebär inte att hon samtycker till att bli utsatt för den, bara att hon föredrar detta framför att sitta inomhus hela kvällen. Hade hon haft det tredje alternativet att ta en nattlig promenad med lägre risk skulle hon ju emellertid förmodligen valt *det*. Men detta alternativ blockeras av våldtäktsmannen, som därmed begränsar hennes autonomi. Men i så fall kan ju inte gärna den risk hon tar sägas vara frivillig. Den är ju framtvungad av att en annan persons agerande förhindrar henne att göra vad hon *helst* vill.

Om vi tillåter oss att resonera enligt detta mönster får vi en, i mina ögon, betydligt rimligare version av autonomi-tanken. Men samtidigt riskerar den att bli ganska uddlös. För vilka risker har vi, vid närmare eftertanke, samtyckt till i denna mening? Kan vi inte alltid peka på att vi helst av allt skulle föredra ett läge där de risker som medförs av våra och andras olika aktiviteter var mindre? Om så är fallet tycks principen att ofrivilliga risker inte kan uppvägas av att frivilliga risker minskas sakna tillämplighet på verkliga fall. Eftersom alla risker vi utsätts för av andra är ofrivilliga, så blir det bara en fråga om hur stora de olika riskerna är. Vill vi ge principen mer substans verkar vi bli tvungna att tolka detta med frivillighet och samtycke på ett sätt som gör den mindre rimlig. Bl a får vi då svårt att motivera att det kan vara i sin ordning att fängsla våldtäktsmannen under en viss tid i ovanstående exempel.

Att det verkar svårt att försvara en substantiell version av principen att ofrivilliga risker för en person inte kan uppvägas av att frivilliga risker för andra reduceras, innebär dock inte att autonomitanken saknar intressanta implikationer i detta sammanhang. För hur än idén om ska-

dor på andra preciseras, så kvarstår förbudet mot *paternalistiska* autonomi-inskränkningar. Utifrån detta kan vi säga att om en person utsätts för en risk som denne inte vill bli utsatt för, så kan detta agerande inte rättfärdigas *enbart* med hänvisning till att det ligger i *denna* persons intresse. Detta är exempelvis något som Kristin Shrader-Frechette tagit fasta på (s 143).

Den anti-paternalistiska hållningen till ofrivilliga risker är oförenlig med den utilitaristiska på ett grundläggande plan. Jag har själv i andra sammanhang argumenterat mot anti-paternalismen som grundläggande moralisk princip på grundval av att den godtyckligt tillmäter personers önskningar olika moralisk vikt beroende på när de innehåser (Munthe 1992, s 296). I stället för att åter försöka slita denna tvist, ska jag här i stället nöja mig med att hävda, att det på utilitaristisk grund är möjligt att stödja en anti-paternalistisk syn på sättet att hantera ofrivilliga risker i praktiskt politiskt beslutsfattande.

5. *Samtycke och utilitarism*

Att utsättas för en risk innebär att det är *möjligt* och, till någon viss grad, *troligt* att man drabbas av någon form av försämring. Men hur troligt detta än är, så är det förenligt med att försämringen ifråga faktiskt *inte* inträffar. Utifrån utilitaristisk synpunkt kan man då fråga sig på vilket sätt är det moraliskt bekymmersamt att utsätta personer för risker – ofrivilliga eller ej. Om risken inte aktualiseras finns det ju inte någon som lider skada.

En naturlig reaktion på denna fråga är, att medvetenheten om att man står inför någon form av hot i praktiken alltid medför obehag, vare sig detta hot blir verklighet eller ej. Dels är det skrämmande i sig. Dels ändrar vetskapen om att man löper en viss fara om man agerar på vissa sätt förutsättningarna för ens beslutsfattande, så att handlingsalternativ som man tidigare uppfattade som gynnsamma nu upplevs som skrämmande. Detta kan i sin tur leda till att man avstår från alternativ som faktiskt skulle medföra mycket gott. Är risken ifråga ofrivillig finns det skäl att anta att dessa nackdelar blir värre. Dessutom tillkommer känslan av att bli orättfärdigt förhindrad och manipulerad i sin livsföring.

Alla dessa nackdelar förutsätter dock att man är *medveten om* att man utsätts för risken ifråga. Är man inte det blir det svårare att motivera varför det skulle ligga något moraliskt vägande i att man utsätts

för en risk som inte aktualiseras, vare sig man, om man kände till den, skulle ha samtyckt till att utsättas för den eller ej. Denna svårighet är extra tydlig för den *hedonistiske* utilitaristen, som ju endast lägger vikt vid hur handlingen att utsätta någon för en risk faktiskt påverkar dennes (och andras) upplevelser. Kan vi hemlighålla för en person att hon utsätts för en risk hon inte samtycker till och som inte aktualiseras, är det således, enligt denna syn, helt i sin ordning att göra detta för att minska andra – frivilliga eller ofrivilliga – risker. Avsaknaden av samtycke har ingen som helst inverkan på denna slutsats.

Om risken däremot aktualiseras, så att personen ifråga faktiskt drabbas av en försämring, tycks emellertid samtycket spela en viss, om än indirekt, roll för hedonisten. I så fall blir det ju uppenbart för personen ifråga att hon utsätts för en risk som hon inte samtyckt till. Det är en respektabel gissning att känslan av att ha blivit förd bakom ljuset och överkörd för de flesta i hög grad adderar till den försämring som det medför att risken aktualiseras. Detsamma kan sägas i de fall försöken att hemlighålla risken misslyckas på något annat sätt.

För *preferensutilitaristen* ter sig saken något annorlunda. Även om risken aldrig aktualiseras och om den som utsätts för den inte vet om det, så är det ett faktum att den person som utsätts för en ofrivillig risk, utsätts för något hon inte vill utsättas för (nämligen denna risk). Att denna frustration av hennes önskningar inte medför någon *upplevd* försämring för henne spelar, ur preferensutilitaristisk synvinkel, ingen roll. I mina ögon talar detta för ett mer hedonistiskt inriktat synsätt. En person kan nämligen, enligt den preferensutilitaristiska synen, få det avsevärt sämre trots att det känns avsevärt bättre för henne själv.

Oavsett om man är lagd åt det hedonistiska eller preferensialistiska hållet är det uppenbart, att huruvida det, för en handlingsutilitarist, är etiskt godtagbart eller ej att utsätta någon för en risk som hon ej samtyckt till, helt avgörs av hur detta *sammantaget* drabbar respektive gynnar *alla* berörda. Avsaknaden av samtycke *kan*, som just illustrerats, på olika sätt medföra extra nackdelar. Men i de fall de föreligger kan också dessa nackdelar vägas upp av att samma agerande som ger upphov till risken ifråga också medför att någon eller några gynnas i tillräckligt hög grad. För en utilitarist kan det således i många fall vara helt i sin ordning att utsätta personer för risker de inte samtycker till, bara de eventuella nackdelarna med detta agerande medföljs av tillräckligt stora förbättringar för någon eller några.

6. Den politiska praktiken

Politiska beslutsfattare bör lägga vikt vid huruvida människor samtycker till att utsättas för de risker som blir resultatet av teknikbeslut. För preferensutilitaristen är faktum om människors preferenser för risker relevanta tagna för sig, men även för hedonisten tycks det finnas goda skäl att ta hänsyn till dem.

I praktiken kan vi inte vara säkra på vilka för- respektive nackdelar som faktiskt följer på att utsätta folk för risker (visste vi det vore det inte några risker) och det är därför vanskligt att utvärdera riskdistributionen på sådana grunder. Eftersom risken därför är stor att vi kalkylerar fel och eftersom ofrivilliga risker i många fall faktiskt medför extra nackdelar, är det därför önskvärt att vi i allmänhet fattar våra beslut med en viss försiktighet. Just när det gäller politiska beslut finns det dessutom extra goda skäl att uppmärksamma detta, eftersom en samhällspolicy att systematiskt strunta i vad folk vill ofrånkomligen är högst märkbar för de berörda (tanken att en sådan policy framgångsrikt skulle gå att hemlighålla någon längre tid utan att andra nackdelar skapas framstår inte som särskilt trovärdig). Förutom att detta i sig innebär nackdelar kan det också få långsiktiga återverkningar på allmänhetens förtroende för politiker och därmed för demokratin (Munthe 1993).

Samtliga dessa nackdelar förefaller vara extra påtagliga då det gäller möjligheten av att i praktisk teknikpolitik rättfärdiga ofrivilliga risker med hänvisning till att det är bäst för den som utsätts för dem. Till detta kommer den allmänna synpunkten att det inte verkar bra på lång sikt om politiker och myndigheter vänjer sig vid tanken på att de är bäst lämpade att avgöra vad som är bäst för enskilda personer. I den mån det finns goda utilitaristiska skäl att i praktiskt politiskt beslutsfattande ta hänsyn till riskers ofrivillighet, tycks det således finnas än starkare stöd för att det i en god samhällspolicy för teknikbeslut bör finnas ett starkt anti-paternalistiskt inslag.

Det kan således vara hedonistiskt handlingsutilitaristiskt motiverat att politiker, vid teknikbeslut, ger en viss vikt åt det faktum att de risker som medförs av olika beslutsalternativ är frivilliga eller ofrivilliga. Hänsynstagandet är då inte motiverat av att ofrivilliga risker är extra dåliga *i sig*, utan av att det finns nackdelar med att i praktiken systematiskt strunta i om risker är frivilliga eller ej. Om en sådan hänsyn *inte* tas blir det resulterande *beslutet* kanske moraliskt försvarbart (om

det faktiskt leder till bäst konsekvenser), men detta beslut är samtidigt taget på ett sätt på vilket teknikbeslut i allmänhet inte bör fattas.

En konkret aspekt av detta rör användandet av s k riskanalys (en tillämpning av traditionell cost-benefit-analys på teknikbeslut) i praktiskt politiskt beslutsfattande. Utifrån ovanstående finns det goda skäl att i riskanalyser som ska tjäna som beslutsunderlag för politiker värdera teknikbeslut, inte enbart utifrån riskernas väntevärde, utan även utifrån den grad till vilken de är frivilliga/ofrivilliga. (Detta verkar inte minst rimligt med tanke på att den värdering av beslutsalternativ som ingår i riskanalysen i grunden är preferensbaserad.) Tanken att teknikbeslut inte bör rättfärdigas paternalistiskt ställer dessutom det extra kravet på riskanalyser, att kalkylen utformas på ett sådant sätt att det framgår vilket beslutsalternativ som rekommenderas av analysen om hänsyn tagits till anti-paternalistiska överväganden.

Sven-Ove Hansson (1993) har argumenterat för att riskanalys inte alls bör befatta sig med utvärderingar av beslutsalternativen utifrån en bestämd beslutsregel, t ex principen om maximering av förväntat värde. Valet av beslutsregel bör i stället göras politiskt. Min tes strider inte mot detta. Vad jag hävdar är att *det politiska valet* bör innefatta hänsynstagande till riskers frivillighet/ofrivillighet samt ett motstånd mot att rättfärdiga ofrivilliga risker paternalistiskt. Om riskanalysen ska göra nytta som beslutsunderlag bör den därför kunna visa på vilka utfall det får att ta sådana hänsyn. (Liknande synpunkter har framförts av Shrader-Frechette, ss 183–84.)

Hur ska då beslutsfattaren hantera den vaghet som finns inbyggd i begreppet ofrivillig risk? Bör t ex beslutsfattaren lägga vikt vid den (eventuella) ofrivillighet som föreligger i det tidigare exemplet med den processtekniska industrin? Någonstans måste ju gränsen dras.

Då hänsynstagandet till ofrivillighet hos risker här motiverats rent pragmatiskt är det inte någon nackdel om begreppets omfång tillåts variera lite från fall till fall. Tvärtom! Eftersom den huvudsakliga nackdelen med riskers ofrivillighet springer ur *vetskapen* om att man utsätts för en risk man inte önskar och *känslan* av att bli överkörd av beslutsfattare, förefaller det mig som att gränsen lämpligen dras utifrån hypoteser om sannolikheten för sådana reaktioner i anknytning till varje enskilt teknikbeslut. I praktiken får alltså bedömningar av överensstämmelse med "den allmänna rättskänslan" avgöra oklara fall.

Ett sätt att få fram ett gott beslutsunderlag i detta hänseende är att,

som Shrader-Frechette (s 206) förespråkar, låta beslutsprocessen inför teknikbeslut involvera *förhandlingar* med berörda parter. Eftersom jag godtar att vissa personer utsätts för ofrivilliga risker, om det gynnar andra tillräckligt mycket, är jag dock tveksam till att låta resultatet av sådana förhandlingar *avgöra* vilket beslutsalternativ som väljs. Vid sidan om förhandlingar finns dock en rad mer eller mindre beprövade metoder att erhålla information om berördas känslor och attityder i samband med teknikbeslut, varav ett flertal presenteras i Zilleßen, Diemel & Strubelt (1993).

Om vi återvänder till fallet med den processtekniska anläggningen tycks det hur som helst, utifrån en pragmatiskt flexibel syn på vilka risker som är ofrivilliga, rimligt att säga att de risker som vår tänkte aktör där utsätts för *inte* är ofrivilliga. Att andra inte delar ens åsikter i frågor om byggnadslov och daghemsutbyggnad är ju knappast något som får särskilt många att känna sig överkörda av *enskilda beslut* (att man kan vara missnöjd med att det inte finns något parti vars åsikter passar ens egna till punkt och pricka är en annan sak). I andra fall, t ex lokaliseringen av Barsebäck, förefaller det däremot solklart att beslutet inneburit en rad ofrivilliga risker för många berörda och att beslutsfattarens policy borde varit sådan att hänsyn togs till detta faktum.

Att säga något mer precist om hur *stor* vikt politiker bör fästa vid riskers ofrivillighet (i relation till riskernas storlek, förväntade fördelar av olika beslutsalternativ etc) är tyvärr lika vanskligt som önskvärt. Jag känner mig emellertid *någorlunda* säker på tre olika saker.

För det första verkar det rimligt att tillåta en viss flexibilitet vad gäller den vikt som läggs vid att en risk är ofrivillig. Denna vikt kan få variera från risk till risk, beroende på hur allvarligt kränkta människor kan förmodas känna sig av att mot sin vilja utsättas för den risk det gäller (här torde ett visst samband föreligga med ökad sannolikhet respektive ökad allvarlighetsgrad av den händelse som inträffar om risken aktualiseras).

För det andra bör det faktum att ett visst beslutsalternativ skapar ofrivilliga risker i princip alltid kunna uppvägas av att risker minskas. Ju större/allvarligare dessa minskningar är, desto lättare är det för dem att fylla en sådan funktion (många små riskminskningar kan tillsammans bli en stor). Detta aktualiseras t ex vid införandet av ny, säkrare teknologi på ett område när människor föredrar att utsättas för de större riskerna från den gamla och välkända.

Men, för det tredje, brytpunkten för när det faktum att en risk är ofrivillig uppvägs av att risker minskas bör samtidigt ligga signifikant högre än att *inga* risker minskas. Hänsynstagandet till riskers ofrivillighet ska vara något som beslutsfattaren i praktiken är beredd att betala ett visst pris för i form av ökade risker.

Litteratur

- ELSTER, JON (1978), "Kjernekraft? Noen politiske og beslutningsteoretiske momenter", i *Risikvurdering. Underlagsrapporter till rapport om miljøeffekter och risker vid utnyttjande av energi från Expertgruppen för energi och miljø*, Stockholm: Industridepartementet, Energikommisjonen, Ds I 1978: 15.
- GAUTHIER, DAVID (1986), *Morals by Agreement*, Oxford: Clarendon Press.
- GLOVER, JONATHAN (1977), *Causing Death and Saving Lives*, Harmondsworth: Penguin.
- HANSSON, SVEN OVE (1987), "Risker och rationalitet", *Filosofisk tidskrift*, nr.4, vol. 8, 1987, ss1–11.
- (1993), "The False Promises of Risk Analysis", *Ratio (New Series)*, nr. 1, vol. 6, 1993, ss 16–26.
- MARTIN, MIKE W. & SCHINZINGER, ROLAND (1989), *Ethics in Engineering*, andra reviderade upplagan, New York: McGraw-Hill.
- MILL, JOHN STUART (1859), *On Liberty*
- MUNTHE, CHRISTIAN (1990), "Etik och det kommunala vetot", *ERA*, nr 1–2, 1990, ss 44–45.
- (1992), *Livets slut i livets början. En studie i abortetik*, Edsbruk: Thales.
- (1993), "Die Frage der Lagerung von hochgradig radioaktivem Müll in Schweden", i Zilleßen, Diemel & Strubelt (red.), *Die Modernisierung der Demokratie: Internationale Ansätze*, Darmstadt: Westdeutcher Verlag, ss 121–134.
- MÖLLER, GÖRAN (1986), *Risker och människolivets värde – en etisk analys*, Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- NORDIN, INGEMAR (1992), *Etik, teknik & samhälle*, Borgå: Timbro.
- NOZICK, ROBERT (1974), *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basicbooks.
- REGAN, TOM (1985), *The Case for Animal Rights*, Berkeley: University of California Press.
- SHRADER-FRECHETTE, KRISTIN (1991), *Risk and Rationality. Philosophical Foundations for Populist Reforms*, Berkeley: University of California Press.
- THOMSON, JUDITH JARVIS (1986), *Rights, Restitution, and Risk*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- ZILLESSEN, DIESEL & STRUBELT (red) (1993), *Die Modernisierung der Demokratie: Internationale Ansätze*, Darmstadt: Westdeutcher Verlag.